

När aristokratin flyttade upp på höjderna

Om folkvandringstidens befästa gårdar och andra borgar

av Michael Olausson

UNDER LOPPET AV 100–200 ÅR, med tyngdpunkten förlagd till 400-talet e. Kr, byggdes hundratals befästningar i Sverige. Utbredningen var koncentrerad till en handfull geografiska områden i landet. Majoriteten av dessa anläggningar saknar spår av inre lämningar, men ibland fanns omfattande bebyggelse innanför vallarna. Gårdsbebyggelsen flyttade upp på höjderna, men som hundratals liknande borgar på kontinenten med betydande kontakter med Romarriket kom dessa befästa gårdar att specialiseras i flera avseenden. För aristokratin blev detta ett sätt att uttrycka sin modernitet, sina kontakter med kontinenten. Det som förenade var det representativa boendet kombinerat med hantverk, handel och militärt skydd. Borgbyggandet tycks ske mer eller mindre synkront, från Skåne till södra Norrland. Den rika förekomsten av borgar under folkvandringstid är en anomali och något mycket speciellt. Folkvandringstiden var turbulent och innebar stora förändringar. Konflikter och kamp mellan olika elitgrupper har lämnat tydliga avtryck i vallarnas omfattande brandspår. Orsakerna till att ”borgkulturen” upphörde kan inte ges ett entydigt svar. Till viss del kan det vara ett uttryck för interna och lokala anpassningar och förändringar på politiska, ekonomiska och religiösa skiften nere i Europa. Nya normer och ideal kom att råda.

Befästningar var dock inte någon okänd företeelse bland germanfolken norr om Limes, området som romarna kallade Barbaricum. I Sverige finns olika varianter och utföranden av vallanläggningar, från mellersta bronsåldern, ca 1000 f. Kr., till äldre järnålder. Dessa äldre lämningar var allt som oftast ytmässigt större än de folkvandringstida

och hade betydligt klenare murverk. Gemensamt för dessa anläggningar, och det som man kan uppfatta som ett ålderdomligt och konservativt drag oavsett kronologi eller ”kulturtillhörighet”, är att de anlades på höjder där branter kunde utnyttjas med en vall, ofta enligt en halvkretsprincip. Detta är ett drag som för övrigt går igen i stora delar av Skandinavien liksom i övriga Europa. Det omfattande borgbyggande som skedde i Sverige under slutet av romersk järnålder och början av folkvandringstid saknar dock helt motstycke, både i tiden före och efter. Något liknande ser vi återigen först under 1200- och 1300-talen.

Borgarna och järnålderssamhället

De folkvandringstida borgarna utgör betydande symboliska och ideologiska manifestationer, och rent konkret var de ett resultat av avsevärda investeringar på olika plan. I sitt sammanhang kan de även belysa militär organisation och stridssätt. Relationen mellan ekonomisk utveckling, militärteknologi och investeringar i olika militära projekt är synnerligen komplicerad och långt ifrån synkron. För att förstå den folkvandringstida ”borgkulturen” måste man lyfta fram idéernas centrala roll och därmed allehanda ideologiska ställningstaganden. Ideologin var grundläggande för föreställningar, social makt och kontroll av idéer. Ideologin möjliggjorde därmed en konsolidering av politisk och social legitimitet. Under den skandinaviska folkvandringstiden uttrycktes denna konsolidering materiellt inte minst i ett stort antal befästningar. Denna process, denna ”monumentalisering” och organisering av landskapet, kom även till uttryck i

uppförandet av stora gravhögar, tidigast i Bohuslän och södra Norrland, senare i Mälardalen.

Att använda begreppet "aristokrati" när svenska samhällsförhållanden före medeltiden behandlas kan förefalla som ett utslag av anakronism. Trots ett flertal likheter finns det inga kopplingar mellan de folkvandringstida stormännen och det medeltida världsliga och andliga frälset. "Elit" är ett annat mer allmänt använt begrepp. "Aristokrati" används här, då begreppet anknyter till diskussionen om utvecklingen av det senantika, tidigmedeltida kontinentala Europa efter Västroms fall samt den framväxt av militäristokrati och samsamsmältning av romerskt och germanskt som skedde i de kristna "germanska" kungarikena.¹ I artikeln används begreppet i ett sammanhang där olika former av vertikala sociala relationer kan belysas. Inte minst gäller detta olika former av dispositionsrätt, jordägande och makt – makt över andra människor, framför allt fria men även en stor grupp ofria. Om vi får tro Tacitus, användes slavar inte enbart på stormännens gårdar utan var något allmänt förekommande, om än av begränsad ekonomisk betydelse.

Arkeologiska undersökningar har under de senaste åren kunnat visa att det bland majoriteten av till synes likvärdiga gårdar fanns enstaka storgårdar med hallhus. Men där fanns även en enkel, för att inte säga simpel, bebyggelse som ofta låg avsides och beboddes av människor långt ned på den sociala rangskalan. Trots svårigheterna att tolka gravfynd i sociala termer och trots faran för förenklingar, rör vi oss i ett samhälle under folkvandringstid där rikedomarna var starkt begränsade. Det gäller även förmågan att organisera arbetskraft och att uppföra olika monument i landskapet, som gravhögar och inte minst befästningar. Ytterligare ett fysiskt uttryck för välstånd var de omfattande system av låga stenmurar (kallade stensträngar i sitt övergivna tillstånd) som anlades i landskapen runt Mälaren, Östergötland, Öland och Gotland. I anslutning till dessa finner vi gårdarna och gravfälten. Systemet med stenmurar blev ett sätt att organisera landskapet utifrån olika ekonomiska värderingar, liksom andra mer svåråtkomliga mentala och kulturella aspekter, och enligt mitt förmenande var detta även ett uttryck för en hierarkisk samhällsstruktur.

Borgar brukar ses som synonyma med den så

kallade folkvandringstida krisen. Det som anses vara olika "krissymptom" måste snarare förstås som uttryck för förändringar inom samhällets ideologiska och maktpolitiska strukturer i första hand. Den senare delen av romersk järnålder och folkvandringstid var även en tid av bebyggelse-expansion och utveckling och en tid med innovationer inom en rad områden. De arkeologiskt observerbara fenomenen och det vi uppfattar som samhällsförändringar under tiden 400–600 e. Kr., måste relateras till århundradena både före och efter.²

Undersökningar av folkvandringstida borgar visar över lag på att vallarna vid något eller flera tillfällen mer eller mindre har förstörts, bränts ned och i vissa fall återupbyggts. Borgen vid Runsa i Uppland brändes och återupbyggdes vid minst tre tillfällen, från slutet av 300-talet till ca 500 e. Kr. Darsgårdeborgen i Roslagen tycks ha brunnit vid fem tillfällen, varvid det sista var ca 500 e. Kr. De skriftliga källorna, som skulle kunna ge oss viktig information och olika ingångar för att bättre förstå vad som hände och hur, lyser som vanligt med sin frånvaro. Vi måste därför arbeta med analogier med germanfolken på kontinenten. Här är vi beroende av de informativa men ofta tendensiösa romerska historikerna.

Det kan vara på sin plats att kort kommentera en gammal och seglivad uppfattning, som länge utgjort en vetenskaplig "sanning" när det gäller återanvändningen av järnålderns borgar under medeltiden, något som kunnat beläggas på ytterst få platser. De öländska låglandsborgarna Eketorp, Triberga, Gråborg och Bårby borg är de enda kända exemplen i landet på att folkvandringstida borgar har återanvänts under tidig medeltid. Detta är ett resultat av konkreta undersökningar, vilket kan ställas mot den minst sagt seglivade uppfattningen bland framför allt historiker och konsthistoriker om ett kontinuum i användandet av de så kallade folkborgarna eller bygdeborgarna som de benämns i dessa discipliner.

Vad var en befästning under folkvandringstid?

I Mellansverige finns över hälften av landets ungefär 1 000 registrerade fornborgar eller "vallanläggningar" som de snarare bör benämnas. Söderman-

land dominerar med cirka 300, i Uppland finns 160 och i Västmanland cirka 80. I denna synnerligen heterogena fornlämningskategori kan man, åtminstone i Mälarenregionen, även urskilja och ungefärligt ringa in de folkvandringstida befästningarna. För Upplands del är uppskattningsvis mellan en tredjedel och hälften av de 160 kända vallanläggningarna borgar från folkvandringstid. Överfört på hela det svenska materialet skulle det innebära att närmare 500 kan vara olika typer av folkvandringstida borgar. Här finns dock fortfarande möjligheter till nya upptäckter och därmed nya tolkningar. Inom och mellan landskapen finns dock betydande variationer. Den ojämna kusten kring befästningar från folkvandringstid beror mycket på geografiskt ojämna och oftast begränsade forskningsinsatser.

Med "befästning" under sen romersk järnålder och folkvandringstid avses en kraftig vall, anlagd på ett sådant sätt att de topografiska förutsättningarna som branter, vattendrag och liknande utnyttjas maximalt. Låglandsborgarna på Öland liksom

kombinationen av låglandsborgar och klintborgar på Gotland är lokalt betingade fenomen, särpräglade för dessa öar. I vissa områden som Vikbolandet, delar av Västmanland och Uppland ligger flera borgar mitt i produktionsmarken. I Bohuslän finns en stark koppling till betesmarker och kusten. Borgarna lokaliserades huvudsakligen till bygdernas ytterområden, på höjder i övergången mellan produktionsmark och skogsklädda utmarker. De befästa gårdarna lokaliserades oftast topografiskt och naturgeografiskt i landskapet på ett sådant sätt att jordbruk i någon större utsträckning inte varit möjligt att bedriva direkt från borgen. I en del fall finns det möjlighet att sammankoppla dem med järnhantering och järnproduktion, som under folkvandringstid får ett uppsving framför allt i Jämtland. Här finns det inre Norrlands enda fornborg med husterrasser, strategiskt placerad på Frösön i Storsjön, vid den viktiga kommunikationsleden mellan Norrlandskusten och Norge.³

Den naturliga tillgängligheten är alltså starkt reducerad, och den höjd man har utnyttjat är som

FIGUR 1. De dubbla och mycket kraftiga vallarna kännetecknar Gåseborgs befästa gård, Järfälla socken i Uppland. Här finns spår av skalmursteknik. På två platåer bakom den inre muren finns 13 husterrasser med spår av omfattande hantering av bronsgjutning och guldsmltning. I bakgrunden Mälaren. Foto från SO av författaren.

regel högre än de omgivande. De öländska och gotländska låglandsborgarna har med få undantag en helt omslutande, närmast rund vall. De folkvandringstida murarna utmärks av enhetlighet och en stabil och varaktig konstruktion. Murarnas raserade tillstånd idag har flera orsaker, som erosion, väder och vind. Men andra och i sammanhanget betydligt viktigare faktorer rör själva byggnadstekniken samt huruvida vallen har brunnit eller inte. Ett stort inslag av timmer, företrädesvis ek, ingick som bindelement, både på längden och tvären och på flera nivåer. En brand gör att konstruktionen kollapsar och trycks ihop. Denna nya typ av murar, som började uppföras under andra hälften av 300-talet och in i 400-talet, kunde ges betydande höjd, ibland mellan tre och fem meter. Anpassningsförmågan till variationer i topografien var stor. Detta innebar att man ibland byggde muren som en synnerligen kraftig terrassvall, där övergången från murens ovansida till borgens inre blev minimal (fig. 1). Murar i skalmursteknik har ibland en insida i form av flera närmast trappstegsliknande avsatser eller avkragningar. Bäst syns detta på de öländska ringborgarna.

Borgarna saknar egentliga tornkonstruktioner. Det mest avancerade avsnittet utgörs av ingången, befästningarnas svagaste punkt. Som regel är muren alltid bredast här och byggd efter en korridorprincip, ibland något avsmalnande inåt. Ingångarna påminner närmast om en tratt, där i enstaka fall ett av utskotten på murens utsida gjorts större, ett slags "horn". "Korridorprincipen" har förstärkts då den har kombinerats med en yttre vall. Ofta är detta ordnat så att man kommer in från höger. Grunden bygger alltså inte på romarnas flankeringsprincip, utan på ett "djupförsvar", något som kunde förstärkas genom att lägga en eller flera lägre murar utanför den högre huvudvallen, vilket förstärkte vallanläggningens fortifikatoriska egenskaper mycket påtagligt.

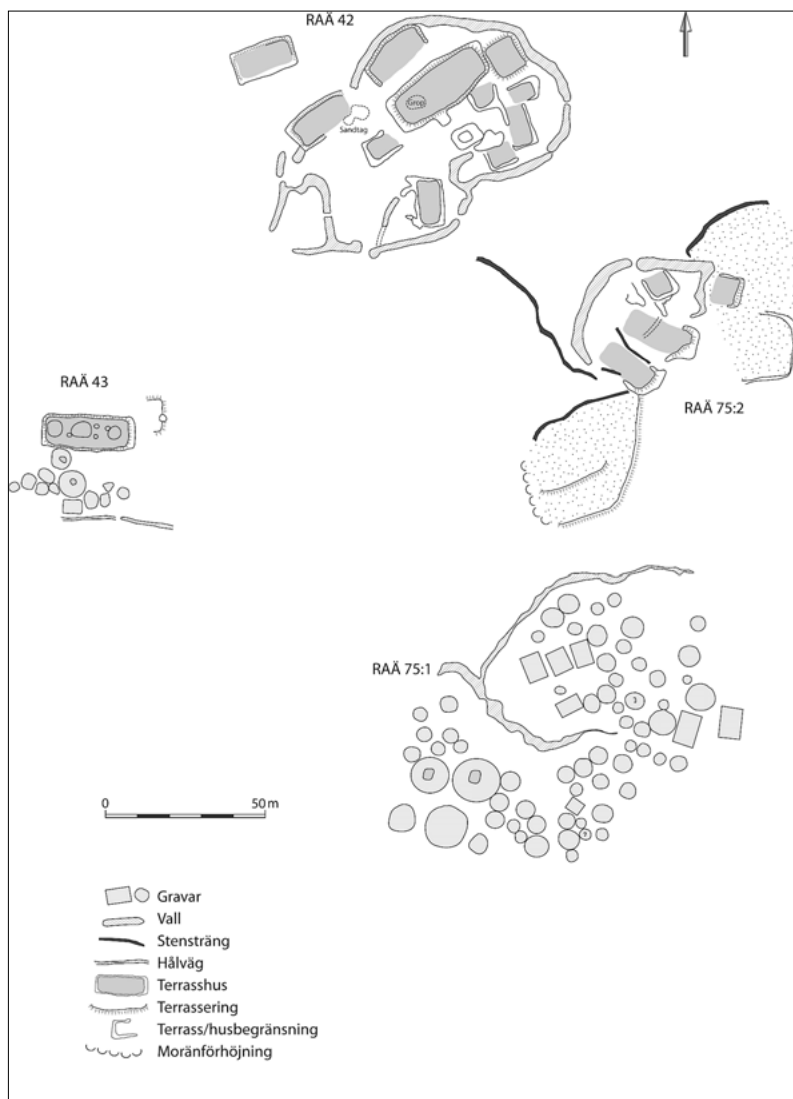
Försvarsverk – försvarbart

En vall eller mur innebär inte automatiskt att det handlar om ett försvarsverk eller att detta är lämnings enda funktion. I vissa fall kan det uppenbart fortifikatoriska utseendet vara underordnat andra centrala funktioner. Det kan röra sig om behov av att göra sociala, rättsliga eller religiösa

markeringar gentemot det kringliggande samhället. Birkas stadsvall med alla sina portar talar emot att vallen primärt var avsedd att fungera som en befästning. Snarare skulle skillnaden mellan stad och land markeras, rättsligt, ekonomiskt och socialt. Dessa lämningar har dock i viss utsträckning varit försvarbara – en synnerligen viktig distinktion. Storgårdar från yngre järnålder, vikingatid och tidig medeltid, som Gamla Uppsala och Ringstad i Östergötland, liksom enstaka storgårdar i Danmark, som Tissø på Själland, har varit inhägnade av palissader. Här rör det sig knappast om verkliga befästningar utan om en bebyggelse som till viss utsträckning har varit försvarbar.

För att belysa vikten av en distinktion mellan verkliga befästningar och anläggningar som var försvarbara ska här ges exempel. Det rör sig om gårdar som hägnats in av låga vallar men som inte ligger på dominerande höjder. I motsats till merparten av de folkvandringstida befästningarna återfinns dessa på typiska bebyggelselägen men med en markerad topografisk placering. Det kan röra sig om höjder vid ådalar och lersprickdalar med god utblick över kringliggande landskap. Exempel på en sådan är den närmast unika och storslagna anläggningen på Lindö utmark i Kärrbo socken i Västmanland. Liknande gårdar men av mindre omfattande karaktär finns i Uppland, vid Grimsta i Fresta och vid Bromstens gård i Spånga socken.⁴

Dåtidens sociala hierarki manifesteras arkitektoniskt i dessa tre exempel genom att gårdens "finhus", i form av ett plåtåhus, har placerats centralt och i en framträdande position. Lindögården består av nio större och mindre husterrasser varav en, kanske smedjan, placerats utanför vallen (fig. 2). Vallarna som hägnar in bebyggelse och gårdstun består till stor del av storsten och blockrikt material och kan karaktäriseras som en överdimensionerad stensträng. Den har till skillnad från borgarna inga som helst fortifikatoriska egenskaper. Här rör det sig snarare om ett behov av att markera social särställning och att manifesteras makt och status. Lindögården avviker från gängse bebyggelsemönster och bör betraktas som en stormannagård, dock inte befäst men kanske försvarbar i viss utsträckning. Betydelsen låg snarare i att fysiskt definiera sociala relationer, ägande och juridiska rättigheter mellan gårdens överhuvud och

FIGUR 2. Den vallomgärdade storgården (RAÄ 42) på Lindö utmark, Kärrbo socken, Västmanland. I anslutning till gården finns en till storgården underordnad bebyggelse (RAÄ 43 & 75:2) samt ett gårdsgravfält i söder (RAÄ 75:1). Efter Olausson 2007.

en menighet i närområdet. En förutsättning för detta, och för att upprätthålla fred och personlig säkerhet, var att dessa normer var något allmänt bekant och accepterat, en grund för samhällsordningen. Storgården på Lindö utmark kan ses som en fysisk manifestation för en symboliskt och subtilt uttryckt ordning.

Borgar med bebyggelse lämningar i form av husterrasser innanför vallarna är till antal mindre vanliga i landet, men de utgör betydande inslag inom vissa landskap och regioner, som exempelvis Vikbolandet i Östergötland. I Mälarenregionen dominerar Södermanland med närmare femton kända anläggningar, i Uppland finns sex, varav hälften i Roslagen. I Bohuslän samt på Gotland

är ett fåtal kända. Förvånansvärt nog finns det endast ett fåtal kända borgar med husterrasser i betydande borglandskap som Västmanland och Närke. Detsamma gäller Värmland. I de norrländska landskapen känner vi fortfarande endast en borg med husterrasser – Mjälleborgen i Jämtland. Inom speciella regioner med stor förekomst av borgar, som exempelvis Södermanland och Uppland, finns ett klart samband mellan ytmässigt små borgar (0,3–0,5 ha) med enkla eller dubbla kraftiga vallar och inre husterrasser. Sett ur ett riksperspektiv är det dock knappast fråga om någon form av regelmässighet. Minst lika vanligt är befästa gårdar med förhållandevis låga vallar, exempelvis i Bohuslän och på Vikbolandet i Östergötland. Detta

är dessutom ett av flera drag som de svenska borgarna har gemensamt med dem på kontinenten och på de brittiska öarna.⁵

Om alamannernas borgar i södra Tyskland som regel var svagt befästa, råder det motsatta förhållandet i Mälmarregionen. Till viss del kan alamannernas borgkultur fungera som en referens för att bättre förstå de skandinaviska. Benämningen "boplatsborg" är en vag och allmän karakterisering. Den är forskningshistoriskt betingad och innefattar borgar med allt från mindre ytor med fyndförande kulturlager till mer eller mindre heltäckande lager och ett flertal husgrunder. Ett exempel är Ivar Schnells undersökning av Skovsta skans vid Köpingsån i Västmanland 1929. Inom en mindre yta fann han fyndförande kulturlager innanför den innersta och tredje muren. På senare tid har åtminstone en husterrass påträffats mellan de två yttre vallarna.⁶ Schnell karterade in husets ena långsida men drog av förklarliga skäl aldrig slutsatsen att det rörde sig om ett hus. Denna hus-typ hade ännu inte uppmärksammats, än mindre undersökts, i Mälmarregionen.

Den befästa höjdbosättningen som diskuteras i denna artikel, kallas "befäst gård", vilket innebär att den med sina husterrasser uppfattas som en enhet. Tolkningen anknyter till de kontinentala motsvarigheterna, det man i Tyskland kallar "Höhensiedlung" och i England "Hilltop settlement". I de fall där hallhus har kunnat konstateras används även begreppet "befäst stormannagård". Dessa skillnader pekar på att vi även har att göra med en form av borghierarki under folkvandringstiden. En del borgar representerar hypotetiskt aristokratins, elitens högre skikt, andra ett slags mellanskikt. Talar vi i termer av politisk geografi skulle borgar som Runsa vara exempel på den högsta nivån, Skansberget vid Fällnäs i Sorunda socken en mellannivå. Borgar har haft olika dignitet och till viss del olika funktioner.

De öländska ringborgarna med sina radiellt placerade husgrunder och sina inre planlösningar är annorlunda och uppvisar inte i lika hög grad det för fastlandsborgarna så typiska "sammanpressade" intrycket.⁷ Här finns en gemensam öppen plats centralt i borgen. Till skillnad från de befästa gårdarna på fastlandet bör vi kalla de öländska för "befästa byar". Under folkvandringstid och början av Vendeltid (ca 400–650 e. Kr.) fanns i

Eketorp till synes tolv likvärdiga gårdar. Borgen bör uppfattas som ett planerat samhälle där den största enskilda gården även inrymde en hall, något som utgör ett tydligt spår av en vertikal social organisation. Då hallen var en del av boningshuset och inte en friliggande byggnad, har man sett detta som ett tecken på att gården inte beboddes av borgherren utan av hans representant, "halltegnen". Invånarna var framför allt olika grupper av jordbrukare. Längst ner på den sociala skalan fanns människor i beroendeställning, kanske ofria, som bodde i delar av stallet.⁸

Denna modell kan dock knappast överföras oreserverat på alla befästa storgårdar, framför allt inte på fastlandet. Till skillnad från Eketorp, som i det närmaste har totalundersökts, har endast begränsade undersökningar gjorts av fastlandets borgar, Darsgårdeborgen i Roslagen undantagen. Detta innebär källkritiska problem när det gäller tolkning samt frågor kring likheter och skillnader.

Borgen vid Runsa representerar en befäst bosättning, kontrollerad och bebodd (på säsongsbasis) av elitens högsta skikt. Den kännetecknas av en betydligt större inre differentiering än flera andra befästa gårdar. Här finns ett förhållandevis stort hallhus, ett par större långhus samt minst sju mindre långhus, placerade på ett sådant sätt att man har haft tillgång till en större och till synes tom "gårdsplan" inom resten av borgen. Till bebyggelsen hörde även mycket små hus, ca 4–6 m² stora och placerade intill och längs med vallens insida, avsedda för olika hantverk. Runsa som enhet ger intryck av att ha haft en mycket stor specialisering och arbetsdelning, och anläggningen är en typisk representant för det folkvandringstida samhället i östra Skandinavien. Runsa kan även ses som representant för det tema som artikeln behandlar – en obefäst storgård i den Mälardalska stensträngsbygden, som under 300-talet "flyttat upp" på en höjd vid Mälaren. Runsa är dessutom den ytmässigt största (1,5 ha) av Mälardalens befästa gårdar/höjdbosättningar och dessutom synnerligen väl befäst.⁹ Borgens topografiska lokalisering, i ett järnålderslandskap invid viktiga större vattenvägar, talar för att skillnaderna inom gruppen befästa gårdar och övriga folkvandringstida borgar var betydande. Ytmässigt stora och väl befästa borgar som Runsa kan dessutom ha fung-

erat som politiska och sociala/religiösa centra i en större region.

En liten borg som Lundboborg i Roslagen i Uppland (1 400 m²) med fyra hus – två till synes ordinära och identiska långhus samt två mindre så kallade andrahus – skulle kunna tolkas som att borgen bestod av två likvärdiga gårdar. Ytterligare ett steg längre ned i denna ”borghierarki”, hittar vi den nyligen undersökta borgen Skansberget vid Fällnäs, Sorunda socken på Södertörn i Södermanland. Inom en närmare 600 m² stor yta med tunna och ganska fattigare kulturlager fanns ett mindre hus som var cirka 12 meter långt. Skillnaderna i förhållande till de större gårdarna är kanske huvudsakligen uttryck för olika rang och status inom eliten, skillnader som manifesterades fysiskt och arkitektoniskt och som därmed idag uppfattas som ”funktionella”. Borgarna, liksom skillnaderna dem emellan, var även uttryck för spänningar, en endemisk osäkerhet och konstanta våldsyttringar i större eller mindre omfattning inom och mellan olika elitgrupperingar.

Merparten av landets befästningar saknar spår av inre bebyggelse. Deras funktioner är därför synnerligen svåra att komma åt, inte minst i de fall där det finns borgar med flera mycket kraftiga vallar. De kan ha fungerat som samlingsplatser för krigargrupper med olika syften, kanske i samband med initiationsriter. De kan även ha fungerat som temporära skydd, liksom aktiva punkter för försvar och utfall, men absolut inte som ”tillflyktsplatser” för menigheten. I en del områden finns en uppseendeväckande ansamling av borgar, exempelvis i Västmanland, vilket förefaller omotiverat och orimligt rent försvarsmässigt. Resursmässigt har de omfattande borgprojekten inneburit betydande investeringar, som i minst lika stor utsträckning influerades av tidens kontinentala ”borgmode” som av en ”skyddsaspekt”. De tycks därför ofta fungerat som uppvisningsobjekt. Det väsentliga är att ett flertal undersökta borgar utan inre lämningar kan dateras till samma period som de befästa gårdarna. I bägge fallen finns betydande spår av eld och förstörelse, av kamp och destruktion.¹⁰

Hur använde man den inre ytan?

Ett väsentligt drag för merparten av de befästa gårdarna, är att bebyggelsen ger ett minst sagt ”sammanpressat” intryck med ett litet, närmast

obefintligt gårdstun. Även i detta avseende finns slående likheter mellan de svenska borgarna och dem på de brittiska öarna och kontinenten. I området från Belgien ner till Sydtyskland, Schweiz och Slovenien var de befästa höjdbosättningarna små. En av de mest berömda av alemannernas borgar i Sydtyskland, som i det närmaste totalundersökts, är die Runde Berg bei Urach. Borgen låg på en markerad och dominerande höjd med en enklare vall och var knappt 5 000 m² stor. Liknande förhållanden ser vi på de Brittiska öarna. Dinas Powys i Wales var knappt 1 200 m² stor. Enstaka stora befästningar fanns även, exempelvis Glauberg och Zähringer Burgberg i Sydtyskland.¹¹

Antalet hus inom fornborgarna varierar betydligt, vilket självklart hänger ihop med en inbördes variation av borgarnas storlek och funktioner. Före undersökningen 1992 av Runsa fanns en registrerad husterrass, vilket kom att utökas till idag minst åtta kända. På Darsgårdeborgen i Roslagen fanns två kända husterrasser. Efter det att merparten av borgen undersökts 1957–1961 hade antalet ökat till 20. Darsgårde är i detta sammanhang den fastlandsborg som mest liknar de öländska befästa byarna. Sammanfattningsvis tycks området innanför vallarna ha utnyttjats maximalt. Ett bra exempel på detta är Gåseborg i Järfälla socken (se fig. 1). Tunet och därmed människornas gemensamma rörelseutrymme var synnerligen begränsat.

De befästa storgårdarnas begränsade inre ytor kan jämföras med storleken på kända eller mer eller mindre rekonstruerbara tomter av öppna, obefästa, ordinära gårdar från romersk järnålder och folkvandringstid i Sverige, som varierade från ett halvt till ett par hektar. Normalgården under denna tid bestod av ett bostadshus uppdelat i en bostads- och fädel samt en, ibland två, större eller mindre ekonomibyggnader för olika ändamål.¹² Detta faktum är ett tungt vägande skäl för tolkningen att man inte sysslade med jordbruksproduktion och alla därtill hörande vardagssysslor på de befästa gårdarna. Det var uppgifter som krävde ett visst utrymme och rumslig organisation av gården.

Borgarna som platser för hantverk

Lämningar av hantverk – i synnerhet det som uppfattas som ett specialiserat sådant – har lyfts fram som ett av flera kännetecken för så kallade elitmil-

jöer från sen romersk järnålder fram till vikingatid. På dessa platser har man tillverkat både prestige-föremål och vardagsobjekt, men svårigheten har varit att skilja dessa åt då fynden huvudsakligen utgörs av restprodukter och avfall. Hantverks- och handelsplatsen Helgö i Mälaren är dock ett viktigt undantag. Vid sidan av en stor mängd deglar finns här även gjutformar, varför föremålstyperna kan bestämmas. Frågan om det rör sig om ett specialiserat och avancerat hantverk eller ett ordinärt sådant är inte alltid helt enkelt att avgöra. Detta hänger ihop med omfattningen av hantverkarens skicklighet och tiden för produktionsprocessen. Att beräkna produktionens omfattning är även det komplicerat.¹³

Allt sedan de första undersökningarna genomfördes under början av 1900-talet har fyndmaterialet från borgarna på Vikbolandet i Östergötland, Mälardalen och Bohuslän framstått som något speciellt, och i förhållande till ordinära ickebefästa boplatser som rikt och varierande. Vid denna tidpunkt saknades referenser till borgfynden i form av välundersökta boplatzlämningar, och fynd av glasbägare, gulfingerringar, fibulor, delar till vapen med mera kunde endast jämföras med gravfynd. Borgarna dateras huvudsakligen till 400-talet e. Kr., en datering som än idag är högst relevant. Vid sidan av dessa praktföremål var det fynd av vävtyngder, ofta pyramidformiga, men även viss typ av keramik, så kallade silkärl och större förrådskärl, som framstod som det avvikande och ett för borgarna typiskt fyndmaterial. Hundra år senare har bilden inte förändrats mycket. Snarare har den förstärkts, i synnerhet vid jämförelser med den stora mängden boplatser samtida med borgarna, som kommit att undersökas.

Det hantverk som förknippats med tidens borgar var textilproduktionen. Denna var om inte exceptionell så åtminstone uppseendeväckande stor, en verksamhet som var speciell för de östgötska borgarna. Det samma kan sägas om lämningarna från Eketorp II på Öland, men troligen sörjde man enbart för borgens eget behov. Det vi med säkerhet kan säga om hantverket på de befästa stormannagårdarna under folkvandringstid är att flera olika hantverk finns representerade på samma lokal, vilket indikerar en högt driven arbetsdelning inom dessa hushåll. Järnsmide och textilhantverk var vanligast. I vissa fall, exempelvis Gullborg i

Östergötland, finns även spår efter horn och benhantverk.

Fynd av deglar gjordes redan i början av 1900-talet, men degelfynden från de östgötska borgarna beskrevs av Arthur Nordén som ”lerkoppar inte större än fingerborgar”.¹⁴ Först genom fynden av ett stort degelmateriale i Gåseborg under år 2003 kunde bronsgjutning och annan hantering av ädelmetall på fornborgar verkligen beläggas och lyftas fram.¹⁵ Detta behandlas utförligare nedan. När jag gått igenom fyndmaterial från Östergötland och Bohuslän har det resulterat i fynd av deglar och degelfragment, till detta kommer enstaka gjutformsfragment från minst tre östgötska borgar: Gullborg, Boberget och Braberg.

Järnsmide och textilhantverk finns självklart även representerade på flera obefästa och ordinära gårdar, men inte alls i samma omfattning som på borgarna. Verksamheten begränsades till gårdens direkta behov. I jämförelse med samtida obefästa gårdar och byar, Helgö undantaget, kan man konstatera att borgarna har fungerat som centrala platser för hantverksproduktion, där en rad olika verksamhetsgrenar har kunnat identifieras. Det betydande hantverksinslaget på de befästa gårdarna skulle kunna ses som ett försök till kontroll av, och monopolisering av, framför allt hanteringen av brons och ädelmetaller under 400-talet.

Arbetsdelning och tekniska innovationer

Folkvandringstiden var även en period av tekniska nymodigheter och innovationer. Flera viktiga redskap av järn uppträder nu för första gången i materialet. Nämnas kan åderbillar och långliar samt holkxor, ett utmärkt snickarverktyg. Idémässiga och teknologiska influenser från romarriket kan även ses i de produktionshöjande roterande handkvarnarna. Allt talar för att dessa spreds i Skandinavien genom direkta kontakter med Rom och genom olika germanspråkiga gruppers deltagande i den romerska armén.¹⁶ Vid sidan av de befästa gårdarna påträffas de roterande handkvarnarna i övrigt endast på gårdar med hallhus. Dessa fynd visar att flera befästa gårdar fungerade som jordbrukstekniska ”innovationscentra” och slutpunkten i en större kedja, från sädesproduktionen på kringliggande gårdar fram till konsumtion. I

Runsa har säden processats (tröskats, rensats och så vidare) innan den transporterats in till borgen. Samtidigt som de roterande handkvarnarna uppträder på borgarna, dyker även fynd av bröd i olika varianter upp. Det är anmärkningsvärt att alla kända brödfynd från folkvandringstid som gjorts i Sverige och som inte påträffats i gravar, är från befästa storgårdar. Bröden ska ses som specialtillverkade lyxartiklar i romersk anda, inte som basföda. De var avsedda för speciella tillfällen, spis med ett starkt religiöst innehåll.¹⁷

Kontakterna och inflytandet har dock inte enbart gått i syd-nordlig riktning. Större keramikårl med en strimmig ut- och invändig dekor visar på kontakter med andra sidan Östersjön. Bennålar med triangulära, platta huvuden, med ursprung i sydvästra Norge, finns i enstaka borgar.

Flera av statusfynden från Boberget och Gullborg är vad man till karaktären skulle kunna kalla ”hallfynd” – fynd som i andra sammanhang påträffas i hallmiljöer. Fynden går dock på grund av en bristande och ofullständig dokumentation inte att knyta till en specifik byggnad eller dess närmaste omgivning. I Runsa har visserligen endast delar av hallhuset undersökts, men det som då hittats är spelbrickor, halvfabrikat av smidesprodukter och en ring till en ringbrynja samt keramik.

Borghushållet

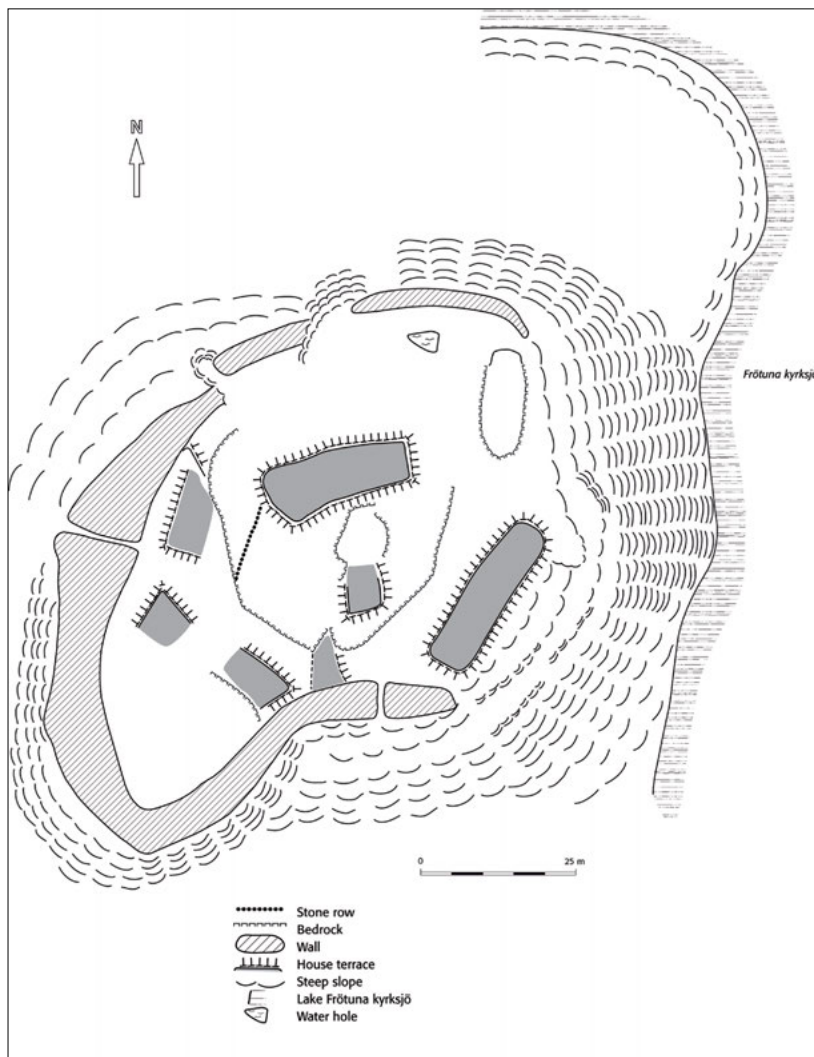
Sammanhangen och fynden visar att borghushållets ledande familj haft en avvikande och hög levnadsstandard. Man har haft god tillgång till, för att inte säga ett överflöd av, animaliska produkter. Åtminstone kan det rika och välbevarade djurbensmaterialet tolkas i den riktningen. I exempelvis Gåseborg, som ligger på ett betydande avstånd från produktionsmark och bebyggelse, visar det sig att de köttrika delarna från nöt, får och svin dominerar. Får och nöt har uppnått en viss ålder och varit mjölkproducenter före slakt. Svinen har slaktats då de uppnått optimal storlek, en slags lyxkonsumtion. Djuren har inte slaktats på plats, utan köttet har kommit in till borgen i styckat skick.

Med ”borghushållet” avses här i första hand den ledande familj som representerat eliten i bygden. Till stormannens hushåll har även hört ett följande med en grupp krigare samt därutöver ett an-

tal familjer av hantverkare och annan arbetskraft. Kvinnor och barn utgjorde en väsentlig del av borghushållet. Den befästa storgården har med all sannolikhet varit en, och en mycket viktig, enhet i ett större gårdsinnehav, en slags godsbildning. Elitens bebyggelse, gårdsinnehav och levnadssätt kännetecknades av rörlighet och förflyttning mellan de olika gårdarna under flera tider på året. Rikedom var i stor utsträckning flyttbar. Huruvida borgar varit bebodda året runt eller säsongvis är oklart. Den osteologiska bestämningen av djurbenen från Gåseborg antyder att man vistats här enbart under sommarhalvåret.

Omfattningen av boende och därmed borgens roll och funktion i ett större fysiskt och mentalt landskap, inte minst ett religiöst sådant, avspeglar sig även i förekomsten av samtida och närbelägna gravar, ibland som gårdsgravfält. Till Runsa, Broborg och Darsgårde i Uppland hör gårdsgravfält, något som onekligen förstärker bilden av ett permanent boende. I andra fall, som vid Börrås i Bohuslän och Boberget i Östergötland, finns enstaka gravar. Till Eketorp II på Öland är det betydligt svårare att knyta ett specifikt gravfält, mycket beroende av det specifika landskapet och hur det disponerades. Merparten av befästa gårdar saknar dock anslutande gravar eller gravfält. En förklaring till detta skulle kunna ses som ett uttryck för säsongsmässigt boende. Begravningarna har i stället skett på den ”huvudgård” varifrån borgbygandet initierats. En annan och viktig orsak skulle kunna vara att merparten av de människor som bebodde borgarna under långa tider utgjordes av enkla arbetare med familjer eller ofria hantverkare – sociala kategorier som föll utanför de frias gemensamma norm och därför kanske inte bevärdigades en regelmässig begravning.

Det är av vikt att peka på det speciella hus – hallen – som finns i flera av de befästa gårdar och inhägnade storgårdar som behandlats ovan. Även i detta avseende är likheterna slående med de senromartida, folkvandringstida borgarna på kontinenten och de brittiska öarna. På de högsta partierna och/eller direkt innanför ingångarna och därmed i ett primärt blickfång, finns terrasshus av avvikande storlek. På Runsa och Darsgårde ligger de största husen – hallhusen – på borgens högsta punkt (fig. 3, 4). Det var byggnader som fungerade som representativa symboler för sina

ägare och som en offentlig social scen, där förhållanden mellan människor, i det här fallet stormannen och hans hird och övriga närvarande av hans hushåll, reglerades. Förhållandena mellan människor och gudar var synnerligen väsentliga. Dessa, liksom olika sociala relationer, exponerades och reglerades bland annat genom ett komplicerat gåvosystem. Myter som uttryckte självbild, etik och moral, och som var gemensamma för krigarelliten förmedlades och spreds i hallarna.¹⁸ Gåvosystemet grundade sig på överskott som eliten kunde realisera genom plundringar och krigståg mot grannar och mot mer avlägsna områden, men även genom exploatering av den egna arbetskraften på gårdarna. Ett överskott kunde även tas ut i form av olika tributer och arbetsinsatser från gårdar och byar i ett större område som stod i ett beroendeförhållande till "borgherren". Den politiska makten var intimt förknippad med en religiöst rituell makt.

Fynden av omfattande hantverk, smältning av guld, hallbyggnader, bostäder och förråd utgör karaktäristiska drag för syd- och mellansvenska borgar med bebyggelse. Deras militära betydelse kan ha varit betydande vid tider av stress och ökade spänningar. De måste därför ses som symboliskt betydelsefulla anläggningar i bygderna, som demonstrerade militär makt och auktoritet men även ekonomisk och politisk makt. Borgarna kan associeras med rang, social stratifiering och därmed olika identiteter i samhället. Och det är i ett sådant perspektiv vi måste sätta in alla fynd från befästa gårdar och byar, som huvudsakligen kan karaktäriseras som "civila", vardagsföremål som verktyg, keramik och liknande. Det är viktigt att påpeka att militära lämningar, vapen och spår efter väpnade konflikter, endast utgör en mindre del av ett större och komplext sammanhang. Och denna del kan

FIGUR 3. (över) "Borgen", Frötuna socken i Uppland, är en god representant för folkvandringstidens befästa höjdbosättningar. Den centrala och högst belägna terrassen, troligen hallen, omges av ett större hus, sannolikt boningshus, samt ett antal mindre hus för hantverk och enklare bostäder. Kartering: Liselotte Bergström, Helené Ermerud och Michael Olausson. Vall och topografi efter karta av Harry Thålin 1939. Digitalisering: Arkeobild.

FIGUR 4. (under) Det högst placerade och förmodade hallhuset på Frötunaborgen. I bakgrunden Kyrksjön och Norrtäljes södra utkanter. Foto från SSV av författaren.

både övervärderas och undervärderas. Förnödenhet och underhåll – logistiken – är helt avgörande för att hålla igång en stridande enhet, oavsett om vi rör oss på folkvandringstida borgar eller i en sentida stadsgarnison. De enskilda krigarnas aktiviteter bestod huvudsakligen av olika underhållsarbete, en verksamhet som knappast lämnar några krigsliknande spår.¹⁹

Bronsgjutning och guldsmltning/smide

Ett par verksamheter som var mer specialiserade och exklusivare än exempelvis järnsmidet, var hantverk med olika ädelmetaller och pärltillverkning. Bronsgjutning krävde införsel av bronsskrot, och förgyllning/försilvring eller tillverkning av guldföremål förutsatte import av silver och guld. Pärltillverkning förutsatte införsel av glasskrot eller glasmassa. Hantverket med olika ädelmetaller och brons var länge något man enbart förknippade med platser som Helgö i Mälaren eller Bäckeby i Västmanland, inte med de folkvandringstida befästa gårdarna.²⁰

En anmärkningsvärd och betydelsefull upptäckt, som gjordes nyligen vid undersökningar av den kraftigt befästa gården Gåseborg, var smältning av guld. Likheten med verksamheten på det folkvandringstida Helgö är slående, vilken setts som ensam i sitt slag. Guldhalt på deglarna från Gåseborg och Helgö visar att man laborerat med olika legeringar, där guldslaget utgjort 60–70 procent. De solidusmynt från Helgö som analyserats visar däremot en guldhalt på över 99 procent. Om den lägre guldhalt på deglar och guldblocket från Gåseborg är ett resultat av att mindre guldhaltiga romerska solidis smälts ned eller om man själv varierat guldhalt av olika anledningar går inte att säga.²¹

Sambandet mellan Solviksborg, Kärrbo socken i Västmanland, och fyndet av fem guldringar direkt utanför vällen är bestickande. Borgen saknar några som helst spår av bebyggelse men har dock troligen ingått som en del i ett regionalt maktcentrum, en aristokratisk ”godsstruktur”. Den ligger vid Mälaren, en knapp kilometer från den ovan beskrivna vallomgärdade Lindögården. Här i området fanns en grupp människor från det samhällsskikt som direkt eller indirekt kunde ha deltagit i

krigsaktiviteterna på Balkan under 400- och början av 500-talen, med den enorma mängden romerskt guld som var i omlopp.

De skandinaviska borgarna och Rom

Romerska föremål, smycken, vapen och inte minst guldsmynt var mycket begärliga bland krigargrupperna hos folken i Barbaricum. Tjänstgöring i den romerska armén var uppenbarligen något attraktivt och innebar olika karriärmöjligheter. I Skandinavien under 400-talet och början av 500-talet var guld i form av solidimynt, omsmälta till praktföremål eller ämnesguld, antingen ett resultat av romarnas sold till germanska krigare eller rena krigsbyten.²² Mynten har även till viss del fungerat som betalningsmedel i Barbaricum. Under början och mitten av 400-talet kan de också ses som utslag av att skandinaver deltog som krigare hos goter och hunner. Ringarna från Solviksborg väger 777,80 gram vilket motsvarar 174 solidi. Guldhalt varierar dock betydligt, från 64 till 89%. Ringarna kan jämföras med fyndet från Tuna i Västerlunds socken, Södermanland, vilket var på 12,5 kg (ca 2 797 solidi), och är dessutom det största enskilda guldfyndet från folkvandringstid i Europa.

Romarna betalade enorma subsidier till goter, hunner, perser och avarer från början av 400-talet till slutet av 500-talet. Syftet var både kort- och långsiktigt. Det syftade till att tvinga fram respit och fred och till att hålla barbarerna borta från imperiets kärnområden. År 447 betalades 432 000 solidi ut till hunnerhövdingen Attila. År 532 köpte sig kejsar Justinianus respit från de sassanidiska perserna med hjälp av 792 000 solidi. Planen var att en gång för alla slå ut Vandalerna från deras nordafrikanska rike, vilket man också gjorde. Segerparaden hölls i Konstantinopel 535.²³

För att få en uppfattning om solidusmyntens värde, eller *nomismata* som är deras grekiska benämning i det östromerska (bysantinska) riket, ska här ges några exempel. Den årliga betalningen i den romerska armén, *stipendium*, är svår att fastställa exakt. Årliga ransoner i natura, *annona* (litt. den årliga skörden), kallad *annona militaris* tillkom liksom utbetalningar, *donativum*, vid särskilda tillfällen samt en vart femte år, *quinquennialia*. Utöver detta fick soldaterna även fri utrustning,

vapen, mat, foder till hästarna, *capitus*, samt olika skattereduktioner. Tjänstgöring i kejsarnas garde, *scholae*, betalades mer än de reguljära. Kavalleriet fick mer än infanteriet, officerarna självfallet betydligt mer än vanliga soldater. Till detta kom delar av krigsbytena. Under stora delar av 400-talet utgick lönen huvudsakligen i natura men kom under slutet av århundradet, under kejsar Anastasius regering, att omvandlas till reda mynt. Det är alltså inte helt lätt att fastställa lörens storlek under folkvandringstiden, senantikens, men den torde ha uppgått till mellan sex och tio solidi, under vissa kejsare kanske något mer.²⁴

Lönen, får uppfattas som ganska mager. Inkomsterna drygades därför ut på olika sätt, jordbruk var inte ovanligt.²⁵ En okvalificerad slav kostade 20 solidi, vilket var i paritet med lönen för en vanlig arbetare, en åsna gick för tre solidi.²⁶ Men olika germanfolk inklusive de skandinaviska fann uppenbarligen tjänstgöring i armén betydelsefull, statusfylld och inkomstbringande. Enrolleringen av germaner hade pågått under flera hundra år men sköt fart under andra hälften av 300- och början av 400-talet. Ett vanligt sätt var att romarna angav bosättningsområden och att de värvade delar av de besegrade barbagrupperna i samband med olika krigsföretag. Dessa kallades i delvis olika sammanhang för *gentiles*, *tributarii*, *dediticii* och *laeti*. Ett annat system var att enrollera klientgrupper, vilka ofta betalades med en klumpsumma. Dessa slogs under sina egna ledare, kungar, och kallades för *foederati*.²⁷

Germaner, men även andra folk, ansågs krigiska och som speciellt lämpade som soldater.²⁸ Det finns ett stort antal exempel på framför allt germaner som uppnådde en hög rang i armén, vissa blev även överbefälhavare, *magister militum*. Den mest namnkunniga av dem alla är Stilicho. Hans far var en vandal och officer i den romerska armén, gift med en romarinna. Flavius Stilicho var gift med kejsar Theodosius syskonbarn Serena och uppenbarligen mer ”romersk” än romarna själva.

Påverkan från Rom var mycket stark, även i det perifera Skandinavien. Det var idéer och föreställningar man inhämtade och tog intryck av på olika sätt, intryck som sedan omsattes utifrån egna inhemska förutsättningar. De folkvandringstida borgarna är ett bra exempel på detta. Från början inskränkte sig kontakterna till enstaka prakt-

och prestigeföremål som påträffas i gravar från tiden strax före Kristi födelse och framåt. Några århundraden senare, från 300-talet, har utbytet eller handeln mellan germanfolken i Barbaricum inklusive Skandinavien och romarriket blivit mer komplicerat och sammansatt. Fynd av romerska ämbetsringar, romerska eller romerskt inspirerade militärbälten, *cingulum militiae*, är uttryck för en intellektuell import där man omfattade ett främmande idéinnehåll och var helt klar över funktionen. Man tog till sig den starka symboliken som låg i exempelvis ett praktfullt och rangbetecknande bälte.²⁹

Förutom solidimynt i olika varianter och fyndsammanhang, är gravfynd med romerska föremål, militärbälten inte minst, viktiga källmaterial för att rekonstruera ”upptagningsområden” och hemtrakter för germankrigare i den romerska armén.³⁰ Man ”översatte” och ”imiterade” det romerska. Avbildningar eller imitationer av avbildningar av olika kejsare, i förlängningen av sig själva på guldmedaljonger, så kallade brakteater är ytterligare exempel. Utöver detta uppskattade man statusföremål som glas, spel och vapen. Genom kontroll av distributionen av dessa föremål kunde lokala potentater stärka och utvidga sin inflytelsesfär och inte minst knyta fler unga krigare till sitt följe. Föremål blev ett sätt att belöna krigarna i följena, något som ofta var ett resultat av framgångsrika krigståg i större eller mindre skala. Enrollering i den romerska armén torde därför under perioder ha utgjort den framgångsrikaste vägen för olika germangrupper att skaffa sig rikedom, makt och inflytande i hemlandet eller hembygden.³¹

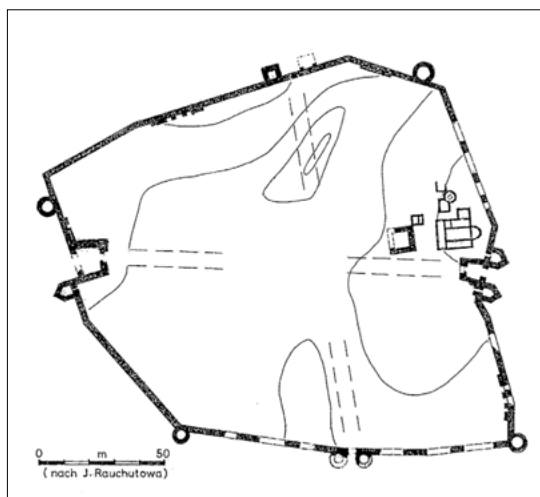
Brandgravskicket var det allmänt rådande i Skandinavien under denna tid. Möjligen kan man se de rika kammargravar som uppträder i vissa områden under slutet av 400-talet som ett indirekt utslag av den romerska seden med skelettbegravningar, en sed som övertas av de kristna, men kanske framför allt som ett intryck av kontinentalgermanska grupperas gravskick.³² Det ekonomiska beroendet av Rom i form av handel, exempelvis handel med bärnsten, skinn och slavar, som förespråkas av en del forskare, är betydligt svårare att belägga men fullt möjligt.

För de svenska borgarnas vidkommande har det även förekommit en diskussion om romerska förebilder och romersk påverkan. Framför allt har

detta rört de öländska låglandsborgarna. Utgångspunkten var fynden av romerska solidusmynt på Öland.³³ Länge kretsade diskussionen kring fysiska likheter mellan borgar på Balkan i det östromerska riket och de öländska ringborgarna med sina radiellt placerade husgrunder. Men de arkitektoniska likheterna är få, närmast obefintliga. Finns det likheter tror jag detta knappast kan ses i form av direkta kopieringar. Den romerska befästningens grundstruktur var ju dessutom allt som oftast rektangulär.

Till följd av oroligheter runt gränsområdena vid Rhen, men kanske framförallt vid Donauområdet och på Balkan under andra hälften av 300-talet, förstärktes äldre befästningar och även nya uppfördes, inte minst under Valentinianus I. Förstärkningar skedde även under 500-talet under kejsar Justinianus. Murarna gjordes högre, vallgravarna djupare, fler flankeringstorn byggdes liksom porttorn (fig. 5). Utvecklingen innebar att romerska befästningar på Balkan blev allt mer terränganpassade där svåråtkomliga höjder utnyttjades.³⁴ Borgar i Sverige med välbyggda försvarsverk och mycket höga murar, som på exempelvis Öland och i delar av Mälardalen, skulle kunna ses som "barbariska" försök till "översättningar" och tillämpningar av egna erfarenheter från exempelvis Balkan (fig. 6). Andra exempel är utfallsportar och avancerade konstruktioner vid huvudingången. Vi ser det också i den hittills enda kända fällgallerporten, *portocullis*, som finns på Eketorp II.

I förlängningen kom det huvudsakliga syftet att

bli att efterlikna den kontinentalgermanska och romerska elitens livsstilar. Aristokratin och eliten på olika nivåer kom inom vissa delar av nuvarande Sverige att utveckla en livsstil, som likt alamaner och andra borgbyggande kontinentalgermanska grupper kännetecknades enligt Heiko Steuer av "Die Gewohnheit auf Höhen zu leben".³⁵ De hemvändande krigarna, med nya kunskaper, erfarenheter och solidumynt på fickan, torde därför ha varit en viktig grupp bakom de folkvandringstida borgarna, en faktor som dessutom genererat spänningar i lokalsamhället med olika förändringar i en maktstruktur som följd. Thomas Burnes skriver att "Sometimes soldiers chose to retire at considerable distances from the Roman camps in which they had served. Some probably returned to their original homes, or chose locales that had struck their fancy during their travels. Regardless of where they ended their lives, they carried with them aspect of their Roman experience."³⁶

Antaganden och spekulationer kring romersk påverkan har även förts fram avseende alamannernas borgbyggande. Flertalet av deras borgar hade enkla befästningsverk. I enstaka fall, som exempelvis när det gäller borgar med mycket kraftiga vallar som Glauberg och Zähringer Burgberg, har man antagit att romerska krigsfångar varit arkitekter och rådgivare vid byggandet. Troligen var inflytandet mer indirekt.³⁷ Märkligt nog finns inga skildringar av deras borgar hos Ammianus Marcellinus, romersk historiker och arméofficer i livvaktens högst rankade del, *protectores domestici*. Krigsföretagen mot alamannerna intar en framträdande plats i hans historia, men den saknar direkta skildringar av deras höjdbosättningar. Det närmaste man kommer i detta avseende är hur alamannerna vid ett tillfälle "stationed themselves on a lofty mountain" vid Solicinum (Heidelberg), som anfölls och intogs av Valentinianus I:s trupper år 368. Tio år senare stormade Gratianus trupper en höjd av "sheer rocks" som försvarades av hinder som liknar en stadsmur.³⁸ Orsakerna till diskre-

FIGUR 5. Debreste, mindre senromerskt befäst samhälle i norra delen av provinsen Makedonien. Notera de avancerade portkonstruktionerna i öster och väster med de typiska flankeringstornen. Efter Mikulčić 2002, abb. 248. Jfr med Borgen, Frötuna, fig. 3.

FIGUR 6. Ett stort antal befästningar av enklare slag i romarriket byggdes likt de svenska borgarna i tormursteknik. Bilden visar ett vallavsnitt av den befästa staden Gradok, Kaniste i nuvarande Makedonien. Foto författaren.

pansen mellan en skriftlig källa och arkeologin är påtaglig men svår att komma åt.

Avslutning

Mängden borgar som uppfördes och användes under relativt kort tid representerade någonting helt nytt. Sett utifrån ett mer renodlat militärteknologiskt perspektiv var de dessutom en anomali i förhållande till hur man vanligtvis stred både före och efter denna epok. Borgarna och elitens flyttning upp på höjderna var en väsentlig del i framväxten av en militäraristokrati. Skydd kombinerades med hantverk, handel och – representation. Det var i mycket ett resultat av en social rörlighet inom eliten bland germansktalande folk och dess kontakter med och påverkan från Romarriket. Kontingenter av olika krigargrupper och deras deltagande i de omfattande striderna mellan det romerska imperiet och olika barbarfolk var härvidlag troligen ett av de viktigaste kontaktfälten för spridning av idéer och kunskap. Borgarna kom att uttrycka elitens behov av ”moderniteter”. Förmå-

ga och möjligheter att uppföra befästningar, dåtidens monumentalarkitektur, blev till ett signum för eliten i flera regioner. Borgarna blev en i flera avseenden kulturell nymodighet, en syntes av inhemska bebyggelsemönster och traditioner å ena sidan och idémässiga impulser från romarriket å den andra, något som i förlängningen kom att bidra till förändringar av interna sociala strukturer och relationer.

De folkvandringstida borgarna tycks ha varit ett av de viktigaste objekten och angreppspunkterna för att lösa upp konflikter och motsättningar inom eliten. Borgar med hallhus kan mycket väl ha varit primära angreppsmål efter det att landsbygden ödelagts. Hallhuset kan liknas vid en ryggrad, en ”regeringsbyggnad”, militärt oväsentlig men politiskt helt avgörande att knäcka och erövra. Hur många människor som omfattades och deltog i dessa våldshandlingar kan vi bara spekulera kring. Krigshandlingarna resulterade allt som oftast i att borgen brändes. De återuppbyggda nedbrända murarna visar dessutom på platsernas dåtida stora betydelse, socialt, politiskt och till vissa delar även

militärt. Dessutom är det återigen en god illustration till järnålderssamhällellenas närmast regelmässiga och notoriska stridande.

Jag har i tidigare sammanhang ifrågasatt de skandinaviska folkens och samhällenas förmåga att tillämpa den romerska belägringstekniken i sina hemtrakter.³⁹ Det finns inga arkeologiska spår som motsäger denna tolkning, och forskningen på kontinenten är i huvudsak överens om att detta var en färdighet som barbarfolken, inte tillämpade själva. ”Inneslutningar” förekom säkert, men striderna avgjordes uppenbarligen utanför borgen på sedvanligt sätt, efter plundring och ödeläggelse av landsbygden runtomkring. Efter en eller flera sådana attacker, följda av perioder av återuppbyggnad och ”fred”, kan vi se spåren av det som kom att bli det sista anfallet. Borgarna och borgkulturen försvann nästan lika snabbt som de etablerades, och de brukades under en begränsad tid av 100–150 år, inte mer. Övergivandet skedde under slutet av 400-talet och in i början på 500-talet. Oavsett om vi befinner oss i Skåne, vid borgen på Stenshuvud, eller på Mjälleborgen i Jämtland, så kan ett mer eller mindre liknande förlopp och mönster studeras.

Nedgången och det relativt snabba övergivandet av den svenska borgkulturen pågick och inträffade relativt sett samtidigt med kulmen av solidus-

importen, alltså i början av 500-talet. Sambandet är med all säkerhet mer av indirekt karaktär. I de områden i landet där borgkulturen med befästa gårdar utvecklades och för en tid dominerade landskapet och den politiska bilden, kom en ekonomisk och politisk samhällsstruktur att utvecklas som kan ha varit mer obenägen för förändringar, faktorer som ökade de interna spänningarna inom aristokratin. Dynamiken kom att försvinna och man var låst till en viss livsstil.⁴⁰ Nya och verkligt ”aristokratiska” grupper, som dynastin vid Gamla Uppsala med dess högar, såg uppenbarligen inte någon betydelse i befästa gårdar och andra befästningar under Vendeltiden. Dessa grupper kom att ersätta de äldre maktkonstellationerna.

Michael Olausson är docent i arkeologi och i: antikvarie på Länsstyrelsen i Stockholms län.

Artikeln bygger på resultat från projektet ”Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr.”, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond samt med medel från Berit Wallenbergs Stiftelse.

michael.olausson@lansstyrelsen.se

Noter

1. Wickham 2005, Halsall 2007, Innes 2007.
2. Olausson, manus i tryck.
3. Ramkvist 1991.
4. Olausson 2007.
5. Alcock 1987, Steuer 1995, 1997.
6. Olausson 1987, Fernstål 2004, s. 89–90.
7. Näsman 1979, s. 117–150.
8. Nordström & Herschend 2003, s. 50–64.
9. Olausson 1996, 1997.
10. För exempel på nedbrända borgar utan inre lämningar, se Olausson, manus i tryck.
11. Steuer 1995, s. 128, Alcock 1987, s. 56, Steuer 1997.
12. Olausson 1998, Göthberg 2000.
13. Ljungkvist 2006, s. 90.
14. Nordén 1938, s. 331.
15. Kangur 2004, Kangur & Olausson 2006.
16. Bergström 2007.
17. Bergström 2007.
18. Herschend 2001.
19. Engström 1993, s. 61 f.
20. Lamm m. fl., 2008.
21. Kangur & Olausson 2006.
22. Kyhlberg 1986.
23. Lee 2007, tab. 4.2, s. 121.
24. Treadgold 1995, s. 149 f, Southern & Dixon 2000, s. 76 f, Elton 1996, s. 120 f, Haldon 1999, s. 121, Lee 2007, s. 85 f.
25. Lee 2007, s. 87.
26. Mango 1980, 2005, s. 40.
27. Diskussionen om ”barbariseringen” av den romerska armén och romarnas stora behov av externt rekryterade soldater och den ömsesidiga påverkan är omfattande. Se exempelvis Liebeschuetz 1990, Burns 1994, Innes 2007, s. 79 ff, Halsall 2007, s. 101 f, Lee 2007, s. 83–85, samt referenser i dessa.
28. Vid sidan av olika germangrupper ansågs armenier, illyrier, thraker och isuarier (ett område i nuvarande Turkiet) som ”krigiska” folk och utgjorde betydande inslag i armén och inte minst i kejsarens garde, jfr. Elton 1996, s. 134 f, s. 146 f.
29. Jfr. Andersson 1997, s. 91 f.

30. Fischer 2008. Böhme 1996, s. 91 f.
31. Halsall 2007, s. 128 f.
32. Grönwall 2008.
33. Werner 1949, Herschend 1985, Näsman 1989.
34. Johnson 1983, Lander 1984, Mikulčić 2002.
35. Steuer 1994, s. 128.
36. Burns 1994, s. 135.
37. Steuer 1997, Drinkwater 2007.
38. Ammianus Marcellinus 2000, XXVII, 10.8–9, 31, 10.12–13.
39. Olausson 2007.
40. Shaw 1999, s. 159.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Alcock, Leslie, 1987, *Economy, society and warfare among the Britons and Saxons*.
- Ammianus Marcellinus, *History, Books 14–31*, översatt och kommenterad av John. C. Rolfe, 2000 (1935).
- Andersson, Kent, 1997, "Handel", *Germanerna och Rom*, utg. Kent Andersson & Frands Herschend (s. 49–76).
- Bergström, Liselotte, 2007, *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*.
- Burns, S. Thomas, 1994, *Barbarians within the gates of Rome. A study of Roman military policy and the barbarians, ca. 375–425 A.D.*
- Böhme, Horst, Wolfgang, 1996, "Söldner und Siedler im Spätantiken Nordgallien", *Die Franken. Wegbereiter Europas* (s. 91–101).
- Drinkwater, John F., 2007, *The Alamanni and Rome 213–496, Caracalla to Clovis*.
- Elton, Hugh, 1996, *Warfare in Roman Europe AD 350–425*.
- Engström, Johan, 1993, "Military Activities without Warlike Remains", *Castella Maris Baltici I*, utg. Knut Drake (s. 61–66).
- Fernstål, Lotta, 2004, *Delar av en grav och glimtar av en tid*.
- Fischer, Svante, 2008, "The Udovice solidus pendants. Late 5th century evidence of South Scandinavian mercenaries in the Balkans", *Fornvännen* 2008:2 (s. 81–88).
- Grönwall, Richard, 2008, "En folkvandringstida kammargrav vid Karby i Täby socken", *Fornvännen* 2008:1 (s. 13–22).
- Göthberg, Hans, 2000, *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*.
- Haldon, John, 1999, *Warfare, state and society in the Byzantine World, 565–1204*.
- Halsall, Guy, 2007, *Barbarian migrations and the Roman West, 376–568*.
- Herschend, Frands, 1985, "Fällgallerporten i Eketorp II, Öland", *Tor*, vol. XX (s. 165–216).
- Herschend, Frands, 2001, *Journey of civilisation. The late iron age view of the human world*.
- Innes, Matthew, 2007, *An introduction to early medieval Western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book*.
- Johnson, Stephen, 1983, *Late Roman fortifications*.
- Kangur, Maria, 2004, *Metallhantverket på Gåseborgs fornborg, Järfälla sn, Uppland: en studie av metallurgisk keramik*.
- Kangur, Maria & Michael Olausson, 2006, "Metallhantverk och handelskontakter under folkvandringstid med Tjust fornborgar i fokus", *Koppar vid Östersjökusten* (s. 11–19).
- Kyhlberg, Ola, 1986, "Late Roman and Byzantine solidi. An archaeological analysis of coins and hoards", *Excavations at Helgö X. Coins, iron and gold*, utg. Agneta Lundström och Helen Clarke (s. 13–126).
- Lamm, Kristina & Helen Clarke utg., 2008, *Excavations at Helgö 17*.
- Lander, James, 1984, *Roman stone fortifications*.
- Lee, A. D., 2007, *War in late antiquity, a social history*.
- Liebeschuetz, J.H.W.G., 1990, *Barbarians and bishops. Army, church, and state in the age of Arcadius and Chrysostom*.
- Ljungkvist, John, 2006, *En här att rikr. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnåldern*.
- Mango, Cyril, 2005, *Byzantium. The empire of the New Rome*.
- Mikulčić, Ivan, 2002, *Spätantike und Frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien*.
- Nordén, Arthur, 1938, *Östergötlands järnålder*, häfte 2.
- Nordström, Karin & Frands Herschend, 2003, "Det ideologiska inslaget i väven", *Trälär: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, red. T. Lindkvist & J. Myrdal (s. 50–76).
- Näsman, Ulf, 1979, "The Settlement of Eketorp II", *Eketorp, fortification and settlement on Öland/Sweden. The monument* (s. 117–150).
- Näsman, Ulf, 1989, "The Gates of Eketorp II. To the question of Roman prototypes of the Öland ring-forts", *The birth of Europe. Archaeology and social development in the first millennium A.D.*, utg. Klavs Randsborg (s. 129–139).
- Olausson, Michael, 1987, "Hillforts, subsistence and economic centralisation A.D. 300–500 in Eastern Middle Sweden", *Theoretical approaches to artefacts, settlement and society*, utg. G. Burenhult et al. (s. 399–417).
- Olausson, Michael, 1995, *Det inneslutna rummet. Kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f. Kr. till Kristi födelse*.
- Olausson, Michael, 1996, *Runsa fornborg, en befäst stormannagård från folkvandringstid*.
- Olausson, Michael, 1997, "Fortified manors in the migration period in the eastern part of central Sweden", *Military aspects of Scandinavian society in a European perspective, A.D. 1–1300*, utg. A. Nørgård Jörgensen & B. Clausen (s. 156–168).
- Olausson, Michael, 1998, "Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* nr 33, 1997 (s. 95–116).
- Olausson, Michael, 2007, *En vallomgårdad storgård på Lindö utmark*.
- Olausson, Michael, "At Peace with Walls'. Fortifications and their significance A.D. 400–1100", *The martial society. Aspects on warriors, warfare and fortifications*, utg. L. Holmquist Olausson & M. Olausson, (under tryckning).

- Ramqvist, Per, 1991, "Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid", *Samfundsorganisation og regional variation*, red. C. Fabeck & J. Ringtved (s. 305–318).
- Shaw, Brent D., 1999, "Warfare and violence", *Late antiquity. A guide to the postclassical world*, utg. G.W. Bowersock, Peter Brown & Oleg Grabar (s. 130–169).
- Steuer, Heiko, 1995, "Handwerk auf spätantiken Höhensiedlungen des 4./5. Jahrhunderts in Südwestdeutschland", *The archaeology of Gudme and Lundeborg*, utg. P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane (s. 128–144).
- Steuer, Heiko, 1997, "Herrschaft von der Höhe", *Die Alamannen* 2001 (s. 149–162).
- Southern, Pat & Karen R. Dixon, 2000 (1996), *The late Roman army*.
- Treadgold, Warren, 1995, *Byzantium and its Army, 284–1081*.
- Werner, Joachim, 1949, "Zu den auf Öland und Gotland gefunden Byzantinischen Goldmunzen", *Fornvännen* (s. 257–286).
- Wickham, Chris, 2005, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*.

When the aristocracy moved uphill Hilltop sites and other strongholds of the Migration Period

by Michael Olausson

Summary

The large number of strongholds constructed during the Migration Period and concentrated within a handful of regions in Sweden also included forts with permanent settlement – hilltop sites – and these represented something quite new. Viewed in the stricter perspective of military technology, this is an anomaly in relation to the nature of warfare both before and after the epoch in question. A more or less synchronous process can be traced from Skåne in the south all the way up to central Norrland. Large settlements migrated to the hilltops and played an essential part in the emergence of a specialised military aristocracy. Defence was combined with crafts, trade and – ostentation. The working of bronze and gold in

the fortified settlements can be viewed as a bid for monopoly.

The possibility and capability of building forts, the monumental architecture of the age, became a cachet of the élite in several regions. This was very much a result of social mobility within the élite among Germanic peoples, and an expression of their contacts with and susceptibility to the Roman Empire. The fortifications became a cultural innovation, a synthesis of native patterns of settlement and traditions on the one hand and intellectual impulses from the Roman Empire on the other, which in the longer term helped to bring about changes to internal social structures and relations.

Keywords:

Fortifications, Hilltop sites, Defence, Crafts, Ostentation, Monumental Architecture, Roman Empire (influence from), Aristocracy, History of built environment